

Alsó-szër-patak. A népi magyarázat a szer szónak már teljes jelentéselhomályosulását mutatja: „Sok szeder található itt.” A mellékelt térképen nem állapítható meg, de az adatokból világosan kitűnik, hogy két patakágról van szó, melyek egymás mellett párhuzamosan futnak egy darabig. A szer jelentése tehát /mint minden bizonytal a Baranya megyei történeti adatban is/ a PAIS DEZSŐ által is kimutatott /NytudÉrt. 30. sz. 18/ 'fonál' → 'fonál ága' és a NYÍRI ANTAL munkájában /i. h./ is szereplő 'ág', ami lehet 'víz ága, patak ága'.

Nem föltétlenül szükséges a 'sor' és a 'patak ága' jelentést összekapcsolnunk ahhoz, hogy a helynevek utótagjában gyakoribb szer szavunk további jelentésfejlődését nyomon kövessük. Föl kell azonban idéznünk azt a közismert tényt, amelyet BENKŐ LORÁND több helyütt kifejtett, mely szerint a magyar települések a honfoglalás idején és után is még jó darabig vizek, erek, patakok mentén alakultak, létesültek. Nyilván a víz partján, annak medre mellett haladva, sorban, szerben. A szer szó jelentése tehát helynévi utótagokban 'sor' → 'házsor' → 'falurész' → 'házcsoport' lehetett, amit dolgozatom második részében, a szó földrajzi köznévi vizsgálatával szeretnék bizonyítani.

HAJDÚ MIHÁLY

ÁTVÉTEL, FORDÍTÁS, ÚJ NÉV

1. Történelmünk szomorú ténye, hogy a török kiszorítása a 17. sz. végén legalább annyi települést tett lakatlanná, mint maga a hódoltság másfél évszázada. A Budát visszafoglaló császári seregek és a Buda felmentésére siető török csapatok tucatjával tettek pusztasággá -- a hódoltság alatt még magyaroktól lakott -- falvakat. Ugyanakkor pusztult el nagyrészt a Dunakanyar magyar lakossága is. Várad török kézre jutása és visszafoglalása megyényi területet tett lakatlanná. Nem csoda tehát, ha a legfontosabb török hadiutak mentén a Duna mindkét oldalán is ugyancsak megritkult a lakosság a 17. sz. második felében.

A török kiűzése után az uralkodó a lakatlanná vált területet részben rácokkal telepítette be, másrészt tábornokainak és hadiszállítóinak adományozta. Azok meg főleg a német tartományokból hívtak be földműveseket, gyakran kedvezőbb feltételekkel, mint amit a harcoktól kevésbé sújtott magyar vidékekről jelentkező magyar telepesek kaptak. Megszületett a telepítés ideológiája is: Raimondo Montecuccoli császári tábornok megjelentette „L'ungheria nell'anno 1677” c. könyvét /... A magyar lázadásra hajlamos nép, fékezhetetlen természetét erőszakos módon kell letörni ... az elnéptelenedett vidékekre idegeneket kell telepíteni ... 1. Magyarország történelmi kronológiája, 497/. Így került a 18. században nagy számú német, délszláv és szlovák telepes a Budavidékre, a Dunakanyarba, Tolnába, Baranyaiba, Békésbe.

2. Érdekes, hogy az évtizedekig is pusztán álló, lakatlan területeken az egykori települések általában megtartották -- rendszerint magyar -- nevüket. Példáimat először Fejér és az egykori Pilis megye Canonica Visitatioiból merítem /MNyJ. XXII, 51--70 és XXIII, 58--95/. A legtöbb CV csak magyar néven említi a községeket még akkor is, ha megírja, hogy német, szerb vagy horvát a lakosság. A magyar íráskép alapján nehéz megállapítani, milyen hangalakban éjtették/ejtik a német stb. anyanyelvűek az illető községek nevét. Egyetlen budavidéki falut neveznek úgy, hogy „Boros-Jenő vulg. Weindorf”. Ez a község számos társával együtt Buda 1686-os ostromakor néptelenedett el, majd a 18. században németekkel telepítették be. Ha új is a név, de van kapcsolata magyar elődével és utódával /ma Pilisborosjenő/, mert ez is szőlőtermelésre utal. De éppen a tárgyi ok miatt egymástól függetlenül is keletkezhetett a két név.

Érd hódoltságbeli Hamzsabég neve lett a horvát Andzabeg /FNESz. 204/ alapja, de Lipszky Repertoriumában olvasható a község német /Hanslbeck = Jancsi pék/ német népetimológiás „átértelmezése”.

Az új német települések a 18--19. században egy darabig megtartották nevüket, így Sachsenfeld /Albertfalva/ 1819-ben alakult Budafokról áttelepített lakosságból. A CV-k csak a

19. sz. végén nevezik a magyar nevén. Promontori német-latin néven emlegetik a CV-k a mai Budafok-ot /e nevet 1885-ben kapta hivatalosan, FNESz./, Diósd neve Oras és Diosch változatban is előfordul /az Oras szlávra fordítás/.

A Csepel-sziget helységneveinek német és délszláv változatait HAJDÚ MIHÁLY, A Csepel-sziget helynevei /1982/ c. művéből vettem. Általában a saját hangrendszerhez alakított magyarból való átvételek: m. Tököl > ném. Tekele, szh. Tukulyá /i. m. 114--7/, m. Szigetszentmárton > n. Szimmartin /a kései előtag elmarad, a második tag átvétel, a harmadik fordítás/, m. Lórév > szh. Lovra.

3. Ha a Baranya megyei német és délszláv neveket vesszük figyelembe, itt is az előbbi típusokkal találkozhatunk /a BMFN. községneveire a rendszám, nem pedig a lapszám alapján utalok/.

a/ Átvétel hangtani igazítással /a magyar hivatalos nevet idézem, noha az átvétel a rövidebb és nyelvjárási magyar alakból történt/. Német példák: 1. Mëknics ~ Mekönics /Mekényes/, 2. Hájmás /Nagyhajmás/, 3. Titis ~ Tidës /Tüttös/, 6. Pikäl /Bikal/, 7. Kozárt /Kozár/, 10. Kërinis /Görényes/, 13. Tofi /Tófú/, 54. Präßer /Barátúr/, 65. Cseving /Csebény/, 207. Këcsine /Görcsöny/, 212. Ksnárat /Kisnyárad/, 217. Szuergädi /Szederkény/. -- Délszláv és román cigány példák: 134: szh. Pëcsuj /Pécs/, 143. Sáros /Sarlós/, 160. Kukiny /Kökény/, 204. Szëcsuj /Szekcső/, 223. szh. Movács, rom. cig. Mäs(ëz) /Mohács/, 225. rom. cig. Kurkë /Kölked/.

b/ népetimológiai torzulás, német: 17. Nájgyák /vö. neu 'új', < Nagyág, ma Ág/, 23. Vászär /vö. Wasser 'víz', Vaszar/, Akärvé /vö. Acker 'szántó föld', Okorvölgy/, 73. Szolämon /vö. Solomon 'Salamon', Szulimán < szőlő + mál/, 159. Jud /vö. Jud 'zsidó', Gyód/, 201. Somberh /vö. Berg 'hegy', Somberek/.

c/ Rövidülés /német/: 18. Szäläk /Szalatnak/, 61. Hëtfë /Hetvehely/, 64. Poldikász /Boldogasszonyfalva/, 70. Momëlik /Almamellék/, 118. Poszta /Pusztakisfalva/, 180. Tevëcs /Devecser/, 256. Jäkfäl /Kisjakabfalva/.

d/ /Részben/ fordítás vagy párhuzamos elnevezés: 47. Ungria-szék /Magyarszék/, 224. Krósznárád /Nagynyárád/, 228. Klábudmër /Kisbudmér/, — délszláv 277. Mártinci /Felsőszentmárton/, 291. Krizsovce /Drávakeresztúr/.

e/ Más elnevezés: ill. n. Klőszhit /Glashütte 'üveghuta', m. Óbánya/, 134. n. Fünfkiriga /Fünfkirchen 'öt templom', Pécs/, 292. szh. Dravljanec /Révfalu/.

4. Ismét egy más korból és egy más néptől való elnevezések következnek. Magyarország középső és déli részei hosszabb-rövidebb ideig török fönhatóság alatt álltak, és így török nevük is volt.

Nemrégiben a kezembe jutott egy német kiadvány, amely a törökök európai hadjáratairól számol be a török krónikák és önéletírások alapján. E szemelvények nagyrészt a 15. és a 17. század végéről, a 18. elejéről valók. Az egész egykori Magyarország területére, sőt azon túlra is vonatkoznak függetlenül attól, vajon az illető várak, városok török kézen voltak-e vagy sem. A török hadseregben nagy számban voltak /mohamedán/ albánok és délszlávok /bosnyákok/, románok. Így a török elnevezések nem mindig a magyarból, hanem néha a délszlávból, nagyritkán a németből kerültek át a törökbe.

Forrásművem: Die Osmanen in Europa /Erinnerungen und Berichte türkischer Geschichtsschreiber. Ausgewählt und herausgegeben von Stefan Schreiner/ Leipzig - Weimar 1985. Adatait nem egyeztettem a hazai török nyelvű forrásokkal. Török helynévanyagomat aszerint csoportosítottam, mikor vette át a török a magyarból, mikor a délszlávból, mikor a németből a helység- vagy folyónevet, és mikor kapott a helység külön török elnevezést. A szerző a mai török helyesírást használja. Ezt veszem át én is, de előbb megadom a török betűk magyar hangértékét is, mert a magyar és a török szó a két különböző helyesírás mellett is hangozhat majdnem azonosan, mint m. Vasvár, tör. Vaşvâr.

Első a török betű, az egyenlőségi jel után következik a magyar hangérték: c = dzs, ç = cs, ğ = e, i, ö, ü után j, a, ı, o, u után csak a magánhangzó nyúlik meg, ı = mélyhangú i,

mint az orosz ϵ vagy a román \hat{i} , $j = zs$, $s = sz$, $\mathring{s} = s$, $y = j$,
 \hat{c} = gégezárr. A hosszú magánhangzó jele $\hat{\quad}$.

Gyakran a német, délszláv vagy román alak olyan közel áll a magyarhoz, hogy szinte bármelyik nyelvből átvehették volna. Ezeket a magyarhoz sorolom és utalok a hasonló más nyelvű adatokra.

Magyarból való átvételek: Arad < Arad, Bačka < Bácska, Beç < Bécs /v. szh./, Becej < Becse/j/ vagy szh., Çakan < Csákány/doroszló/, Çakatôrîn < Csáktornya, Çakmâr < R. Szakmár ~ Szatmár /a szókezdő Ç rendhagyó megfelelés/, Çanad < Csanád, Döbröçin < régi Döbröcön, ma Debrecen; a szóbelseji ç-re vö. le. Debreczyn/, Eğri/Eğre vö. egri vár, régi Egré 'Egerbe', Eger, Erdil/Erdel < Erdély, Guta < Gúta /Csallóköz/, Hudvar < Udvard, Irşova < Orsova, Islatina < /Temes/szlatina, Jibo/Jibov < Zsibó, Kalo < /Nagy/kálló, Kanica/Kanyica < /Kis-Török/kanizsa /Bácska/, Kanije < /Nagy-/kanizsa, Kıranşebes < Karánsebes /Temesvidék/, Keçkemet < Kecskemét, Kırmende < Körmen, Kolozvâr < Kolozsvár, Komârôn < Komárom, Leve < Léva, Makova < Makó, Martonoş < Martonos /Bácska/, Mehâdiye < Mehádia /Alduna-vidék/, Mihaç < Mohács /vö. Irsova/, Mura Suyu < Mura /folyó/ v. szl., Nitre < Nyitra /város/, Nitre Suyu < Nyitra /folyó/, Üsek < Eszék/Üszék /Drávaköz/, Pançova < Pancsova /Bácska/, Peçni < Pécs, Pôjôn < Pozsony, Pruşovo < Brassó, Raba < Rába, Rabça < Rábca /vö. Döbröcön/, Sava < Száva v. szh., Seben < /Nagy/szeben /Erdély/, Sekelid < Székelyhíd /Erdély/, Sengotâr < Szentgotthárd, Sente < Senta ~ Sente /Zenta, Bácska/, Sigetvâr < Szigetvár, Şikloş < Siklós, Timişvâr < Temesvár, Ungivâr < Ungvár /Kárpátalja/, Uyvâr < /Érsek/újvár /a Nyitra mellett/, Vaşvâr < Vasvár, Zerna < Cserna /a szókezdő mássalhangzó rendhagyó/, Zombor < /Kis/zombor.

Délszláv elnevezésből való átvételek: Beligrad/Belgırad < Belgrad /akkor magyarul: Nándorfehérvár/, Bistrice < /vö. m. Beszterce, n. Bistritz, rom. Bistriça < szl. Bistrica, a törökben itt is c > ç hanghelyettesítés/, Beligrad/Belgırad /Gyulafehérvár/, Bûdîn/Bûdûn < szh. R. Budin, m. Buda, Islankamen < szh. Slankamen /m. Szalánkemény/, Novigrad < Nógrád < szl.

Novigrad, Semendire < szh. Smederovo /m. Szendrő/, Ustolni Belgrad < szh. Stolni Belgrad /Székesfehérvár/, Zemun < szh. Zemplin > Zemun /m. Zimony/. A szókezdő és részben a szóbelseji mássalhangzótorlódást a magyarhoz hasonlóan feloldja: Beligrad/Belgrad, Islankamen, Ustolni.

c/ Németből való átvétel: Anpruk < ném. /am/ Bruck /m. Királyhida a Lajtán innen, Bruck a Lajtán túl/, Girac < ném. Graz, Nevsól < ném. Neusohl /Besztercebánya/.

d/ Torzult átvételek: Sonluk < /Szolnok, nem sajtóhiba?/, Yanova < /Boros/jenő, az egykori Arad megyében.

e/ Új, török név: Cigerdelen /parkan/. A török hódoltság előtt egy Kakat nevű község volt a helyén Esztergommal szemben. A parkan török szó, kis erődöt jelent. Az előtag jelentése 'szívszűrő' /Schreiner/, 'zsigerlyukasztó' /FNESz./ m. Párkány, 1948 óta szlovákul Stúrovo. Yanık/Yanuk /Győr/, Yeni Kalçe/Zrinoğlunun Kalçesi Újzerinvár/Zrínyi vára /Újvár/Zrínyi vára/. Szinte szótárnév a Vârât Kalçesi /Várad vára, vö. Vi-segrád [magas vár] vára/.

Szép feladat volna a magyar turkológia számára a magyarországi török helynevek /település-, víz- és hegynevek/ tipológiai rendszerezése.

A dolgozat csak alkalmi és szűk példatárral, rendszertelenül mutatott be néhány típust a magyar nyelvterületen keletkezett német, szláv és török helynevekből. Külön feldolgozást érdemelnének a visszakölcsönzések, mint pl. m. Apáti > délszl. Apatin > m. Apatin, m. Temeri > dszl. Temerin > m. Temerin, m. Kelebi > szh. Kelebia > m. Kelebia, vagy nyugaton: Szombathely /a Fertő mellett/ > n. Neusiedl > m. Nezsider, m. Szil > /fordítással n. Rust / > m. Ruszt /a példák a FNESz.-ből valók/.

KÁLMÁN BÉLA